

ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

1. *Ανάπτυξη εν γένει και περιβάλλον**

Η θέση που θα υποστηρίξουμε στο κεφάλαιο αυτό είναι ότι τόσο η ανάπτυξη γενικά όσο και η εξαρτημένη ανάπτυξη ειδικότερα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον, θα αρχίσουμε με την εξέταση της εν γένει ανάπτυξης και της σημασίας της ως κοινωνικού στόχου και θα συνεχίσουμε με την εξέταση της σχέσης μεταξύ είδους ανάπτυξης και επιπτώσεων στο περιβάλλον, με συγκεκριμένη εφαρμογή στην ελληνική περίπτωση.

Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί κεντρική φανταστική σημασία¹, κεντρικό στοιχείο της ιδεολογίας που στηρίζει τόσο τα καπιταλιστικά όσο και τα μετα-καπιταλιστικά συστήματα του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Γι' αυτό και η ανάπτυξη αποτελεί οργανική ανάγκη και των δύο σύγχρονων ιεραρχικών συστημάτων², τα οποία αναγκαστικά πρέπει να αυξάνονται για να είναι σε θέση να αναπαράγουν τις δομές ανισοκατανομής της οικονομικής και πολιτικής δύναμης που τα χαρακτηρίζει. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι σήμερα και τα δύο συστήματα βρίσκονται σε κρίση ακριβώς λόγω της ανακοπής της αναπτυξιακής διαδικασίας που σημειώνεται σ' αυτά την τελευταία δεκαετία.

Η σύνδεση αυτή της έννοιας της προόδου με αυτήν της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη Φύση αποτελεί, ιστορικά, σχετικά πρόσφατο φαινόμενο και ανάγεται στην άνοδο αυτού που θα ονομάσω το «Επιστημονικό - Βιομηχανικό Σύμπλεγμα». Αναφέρεται, δηλαδή, στη βιομηχανική επανάσταση και στη σχεδόν ταυτόχρονη αντικατάσταση της Θρησκείας από την Επιστήμη ως κυρίαρχης κοσμοθεωρίας.

Δε μας απασχολούν εδώ οι θετικές επιπτώσεις του φαινομένου.

* Τμήμα του κεφαλαίου αυτού δημοσιεύτηκε, με τον τίτλο «Εξαρτημένη ανάπτυξη και περιβάλλον» στο περιοδικό *Οικολογία και περιβάλλον*, αρ. 5, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982, σελ. 57-62.

Εκείνο που εξετάζεται είναι οι αρνητικές επιπτώσεις του και ειδικότερα η διατάραξη των οικολογικών συστημάτων, η μόλυνση του περιβάλλοντος, η προϊούσα εξάντληση των ενεργειακών αποθεμάτων (που επέτρεψαν την ίδια την ανάπτυξη), για να μην αναφερθεί ο επαπειλούμενος πυρηνικός όλεθρος ως συνέπεια των «ειρηνικών» ή μη εφαρμογών της ατομικής ενέργειας.

Δε νομίζουμε ότι υπάρχει διαφωνία ως προς το συμπέρασμα ότι η οικονομική και κυρίως η βιομηχανική ανάπτυξη έχει σοβαρές περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Δε νομίζουμε ακόμα ότι υπάρχει σοβαρή αμφισβήτηση ως προς το ότι η μέχρι τώρα ανάπτυξη είχε σοβαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον, τόσο των καπιταλιστικών όσο και των μετα-καπιταλιστικών κρατών³. Στα μεν καπιταλιστικά κράτη επειδή δεν υπάρχει τρόπος με τον οποίο η αυτόματη διαδικασία της αγοράς μπορεί να περιορίσει τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της ανάπτυξης, που αποτελούν «εξωτερικότητες» από τη μικρο-οικονομική σκοπιά της ατομικής επιχείρησης. Στα δε μετα-καπιταλιστικά κράτη, όπου το περιβαλλοντικό πρόβλημα γεννιέται, παρά την απουσία ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και του κινήτρου του κέρδους, επειδή η ανάπτυξη και η αποδοτικότητα αποτελούν μέχρι σήμερα τους πρωταρχικούς στόχους της μειονότητας που ελέγχει τα μέσα παραγωγής. Στο βαθμό, επομένως, που οι στόχοι αυτοί έρχονται σε σύγκρουση με μια αποτελεσματική πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος, η συνέπεια είναι η δημιουργία περιβαλλοντικού προβλήματος και στις χώρες αυτές. Το πρόβλημα περιβάλλον γίνεται πιο φανερά πολιτικό στις μετα-καπιταλιστικές χώρες, μια και η λύση του εξαρτάται άμεσα από τις κοινωνικές επιλογές της άρχουσας μειονότητας.

Δε θα εξετάσουμε εδώ τους μηχανισμούς και τις διεργασίες μέσω των οποίων η ανάπτυξη οδηγεί στη διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας. Θα σταθούμε μόνο σε ένα θέμα που είναι ιδιαίτερα σημαντικό από την άποψη των περιβαλλοντικών επιπτώσεων: το θέμα της συγκέντρωσης. Αν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αποτελεί τον πρωταρχικό αντικειμενικό στόχο ενός συστήματος και η επίτευξη του στόχου αυτού, με τη μέγιστη δυνατή αποδοτικότητα, αποτελεί τον επόμενο οικονομικό στόχο (ίσης ή όχι σημασίας ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο που επικρατεί), τότε μπορεί να δειχτεί, τόσο με τη νεοκλασική οικονομική θεωρία όσο και με τη μαρξιστική, ότι η συγκέντρωση σε μεγάλες μονάδες, είτε πρόκειται για επιχειρήσεις είτε για μονάδες παραγωγής, είναι αναπόφευκτη. Δεδομένου λοιπόν ότι, όπως αναφέραμε, η ανάπτυξη αποτελεί κεντρική φαντασιακή σημασία και των δύο συστημάτων, η συγκέντρωση αποτελεί απλώς το αναγ-

καίο επακόλουθο μέσα στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Όπως είναι γνωστό, η συγκέντρωση αυτή δεν περιορίζεται στο μικρο-οικονομικό επίπεδο που θίξαμε. Χρειάζεται η συγκέντρωση αυτή την υποδομή της στο μακρο-οικονομικό επίπεδο, με τη συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας στα χέρια του Κράτους και στο πολιτικό επίπεδο, με τη γραφειοκρατικοποίηση του κρατικού μηχανισμού και την αποδυνάμωση των αιρετών οργάνων⁴. Ακόμα, η γεωγραφική συγκέντρωση, ως συνέπεια της οικονομικής και της πολιτικής συγκέντρωσης, οδήγησε στη σημερινή κρίση περιβάλλοντος, με την έννοια τόσο του φυσικού όσο και του κοινωνικού περιβάλλοντος. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ίδιες τεχνικές που εφαρμόζονται για τη μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας στη μαζική παραγωγή (τεχνικές μηχανικής τυποποίησης) εφαρμόζονται σήμερα και στις ανθρώπινες σχέσεις με την εισαγωγή γραφειοκρατικών μεθόδων κοινωνικής διεύθυνσης. Οι τεχνικές αυτές ενισχύουν τη μαζικοποίηση και επιβάλλονται από την ανάγκη του ελέγχου τεράστιων αστικών πληθυσμών, συγκεντρωμένων στα αστικά κέντρα, των οποίων πρέπει να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: είναι το αίτημα της ανάπτυξης εν γένει και της αποδοτικότητας συμβιβαστό με το αίτημα της οικολογικής ισορροπίας; Μήπως θα πρέπει να ξαναορίσουμε την έννοια της Προόδου κατά τρόπο που η ποιότητα να αποτελεί θεμελιακό συστατικό στοιχείο του ορισμού της; Κατά τη γνώμη μας, επείγει σήμερα να ξαναβρούμε το νόημα της Προόδου. Στην προσπάθειά μας αυτή ίσως μας βοηθούσε η παρατήρηση του H. Read⁵ ότι «η Πρόοδος μετριέται με το βαθμό διαφοροποίησης μέσα στην κοινωνία»: ένας τέτοιος ορισμός της Προόδου θα συνέπιπτε και με την οικολογική αντίληψη της ισορροπίας ως συνάρτησης της οργανικής διαφοροποίησης, της ποικιλίας σε αντίθεση με την απλοποίηση και τη μηχανική τυποποίηση που συνεπάγεται ο ποσοτικός ορισμός της Προόδου.

2. Τύπος ανάπτυξης και περιβάλλον

Περνώντας στο θέμα της συνάρτησης μεταξύ του είδους ανάπτυξης και των επιπτώσεων στο περιβάλλον, το ερώτημα που γεννιέται είναι αν υπάρχουν λόγοι στους οποίους μπορούμε να στηρίξουμε, γενικά, μια τέτοια σχέση συνάρτησης και, ειδικά για τη χώρα μας, αν ο συγκεκριμένος τύπος αναπτυξιακής διαδικασίας που ακολουθήθηκε είχε σοβαρότερες επιπτώσεις στο περιβάλλον από τις συνήθεις επιπτώσεις της ανάπτυξης εν γένει. Νομίζουμε

ότι υπάρχουν βάσιμοι λόγοι στους οποίους θα μπορούσαμε να στηρίξουμε την υπόθεση μιας τέτοιας σχέσης συνάρτησης.

Το πρόβλημα περιβάλλον στην Ελλάδα εμφανίζει δύο βασικές μορφές: α) την καταστροφή του περιβάλλοντος στο Λεκανοπέδιο της Αττικής και β) τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την ανάπτυξη του τουρισμού. Η υπόθεση που κάνουμε είναι ότι τόσο οι δύο αυτές βασικές μορφές όσο και άλλες λιγότερο σημαντικές για την ώρα, με τις οποίες εμφανίζεται το πρόβλημα στην Ελλάδα, μπορούν να εξηγηθούν στα πλαίσια του συγκεκριμένου είδους ανάπτυξης που χαρακτηρίζει την ελληνική μεταπολεμική, κυρίως, διαδικασία.

Όπως αναπτύξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η ελληνική αναπτυξιακή διαδικασία δεν είναι ούτε περίπτωση εσωστρεφούς καπιταλιστικής ανάπτυξης, με την έννοια της ομοιογένειας των παραγωγικών δυνάμεων / σχέσεων, της ολοκληρωμένης δηλαδή οικονομικής δομής και του υψηλού βαθμού ισομέρειας στην ανάπτυξη / κατανομή της παραγωγικότητας κατά τομείς / κλάδους παραγωγής, αλλά ούτε και περίπτωση υπανάπτυξης, με την έννοια της καθυστέρησης και του μπλοκαρίσματος των παραγωγικών δυνάμεων σε σημαντικούς τομείς της, λόγω της επικράτησης σ' αυτούς προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής.

Η ελληνική διαδικασία ανάπτυξης νομίζουμε ότι μπορεί να αναλυθεί αποδοτικά στα πλαίσια της προβληματικής της εξαρτημένης ανάπτυξης. Με βάση, δηλαδή, ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, όπου η έμφαση είναι όχι στο μπλοκάρισμα της μετάβασης σε κάποιο υποθετικό στάδιο ανάπτυξης αλλά, αντίθετα, στον εξαρτημένο χαρακτήρα μιας διαδικασίας που έχει οδηγήσει στη δημιουργία *ειδικής* οικονομικής και, φυσικά, ανάλογης πολιτικής / κοινωνικής / πολιτιστικής δομής.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την οικονομική δομή, σε χώρες όπου ο τύπος της οικονομικής δομής δεν αναπτύχθηκε ιστορικά μέσα από μια αυτόχθονη και εσωστρεφή διαδικασία αλλά, αντίθετα, προσδιορίστηκε (conditioned) από τον τρόπο με τον οποίο οι χώρες αυτές ενσωματώθηκαν στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά, η αναπτυξιακή διαδικασία παίρνει μια ειδική μορφή που χαρακτηρίζεται από πολύ υψηλό βαθμό ανισομέρειας. Η ανισομέρεια αυτή αναφέρεται όχι μόνο σε διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης μεγάλων τομέων της οικονομίας αλλά και σε σημαντικές διαφορές στην ανάπτυξη διαφόρων προϊόντων / κλάδων ή ακόμα και σταδίων στην επεξεργασία προϊόντων. Ακόμα, η ανισομέρεια αυτή αναφέρεται σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης κατά γεωγραφικές περιφέρειες και οδηγεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό γεωγραφικής συγκέντρωσης και, αντίστοιχα, περιφερειακών ανισο-

τήτων στο εσωτερικό των εξαρτημένων χωρών, σε σχέση με αυτόν των μητροπολιτικών (βλ. κεφ. Γ). Ακριβώς η ανισομέρεια αυτή στη δυναμική ανάπτυξης των διαφόρων τομέων της οικονομίας αποτελεί τη διαφορά είδους που διακρίνει την αναπτυξιακή διαδικασία των εξαρτημένων χωρών από εκείνη των μητροπολιτικών⁶.

3. Εξάρτηση, συγκέντρωση και περιβάλλον

Στην ελληνική περίπτωση η έλλειψη ολοκληρωμένης οικονομικής και κυρίως βιομηχανικής δομής, που εκδηλώνεται με τον πολύ χαμηλό βαθμό προστιθέμενης αξίας ο οποίος χαρακτηρίζει την ελληνική μεταποίηση, καθώς και με το σημαντικά μικρότερο «βάρος» των τομέων-κλειδιά σε σχέση με αυτόν των μητροπολιτικών, οδήγησε σε αποσπασματική ανάπτυξη μερικών μεταποιητικών κλάδων, που δεν ήταν βέβαια ικανή να απορροφήσει το άνεργο/υπο-απασχολούμενο εργατικό δυναμικό. Η συνέπεια ήταν η συγκέντρωση του τμήματος αυτού του πλεονάσματος που δεν απορρόφησε η εξωτερική μετανάστευση κατά βάση στο Λεκανοπέδιο Αττικής, όπου υπήρχε πάντα η δυνατότητα απορρόφησης στο συνεχώς επεκτεινόμενο τομέα των υπηρεσιών, δηλαδή είτε στον υπερσυγκεντρωμένο και συνεχώς διογκούμενο κρατικό τομέα είτε στον ιδιωτικό τομέα των αυτο-απασχολουμένων⁷. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συνεχής αυτή επέκταση του τριτογενούς τομέα ήταν συγχρόνως αιτία και αποτέλεσμα του διερυνόμενου ανοίγματος μεταξύ παραγωγικού δυναμικού και κατανάλωσης. Αιτία, στο βαθμό που η επέκταση του τριτογενούς γινόταν σε βάρος των άλλων δύο τομέων. Αποτέλεσμα, γιατί όσο το άνοιγμα αυτό γινόταν μεγαλύτερο, τόσο πιο επιτακτική γινόταν η ανάγκη κάλυψής του με την επέκταση του τουρισμού και της μετανάστευσης (βλ. κεφ. Δ).

Η ανάλυση αυτή δεν είναι φυσικά επαρκής για να εξηγήσει το όλο φαινόμενο της συγκέντρωσης σε μια περιοχή όπως αυτή του Λεκανοπεδίου Αττικής. Μια σειρά εξω-οικονομικοί παράγοντες θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη για την πλήρη ανάλυση του φαινομένου. Εν τούτοις, στο μέτρο που οι περιφερειακές ανισότητες οφείλονται σε καθαρά οικονομικούς λόγους, νομίζουμε ότι δε συνιστούν παρά άλλη μία εικόνα της διαστρεβλωμένης δομής των εξαρτημένων χωρών.

Οι περιφερειακές ανισότητες εκδηλώνονται κυρίως με τους εξής τρόπους:

(α) Συγκέντρωση του συνολικού και του ενεργού πληθυσμού.

Μεταξύ 1951 και 1981 ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε περίπου κατά 28%. Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός της Αθήνας υπερδιπλασιάστηκε. Η αναπόφευκτη συνέπεια ήταν ότι ενώ το 1951 ζούσε στην περιοχή των Αθηνών το 18% του ελληνικού πληθυσμού, το 1981 σχεδόν το 1/3 του ελληνικού λαού (31%) κατοικούσε στην Αθήνα. Την ίδια περίοδο σημειώθηκε σημαντική αύξηση του αστικού πληθυσμού, ο οποίος από 38% του συνολικού πληθυσμού το 1951, έφθασε στο 58% του συνολικού πληθυσμού το 1981. Δύο μόνο αστικά κέντρα, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, συγκέντρωναν το 1981 το 66% του αστικού πληθυσμού⁸.

Τόσο, όμως, ο πληθυσμός όσο και η παραγωγική δραστηριότητα ισοκατανέμονταν στον ελληνικό χώρο τον περασμένο αιώνα. Έτσι, το 1853 υπήρχαν μόνο 3 πόλεις με πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους, όπου συγκεντρωνόταν το 6,3% του συνολικού πληθυσμού. Μετά 54 χρόνια, το 1907, υπήρχαν 14 τέτοιες πόλεις, που συγκέντρωναν το 17% του συνολικού πληθυσμού και μετά άλλα 44 χρόνια, το 1951, μόνο στην περιοχή των Αθηνών συγκεντρωνόταν το 18% του πληθυσμού της χώρας.

Ανάλογη, φυσικά, προς τη συγκέντρωση του συνολικού ήταν και η συγκέντρωση του ενεργού πληθυσμού στη μεταπολεμική περίοδο. Το 1961 η Αθήνα συγκέντρωνε το 30% του ενεργού πληθυσμού, το 1971 το 34% και το 1981 υπολογίζεται να συγκεντρώνει το 36-37%.

(β) Συγκέντρωση του δευτερογενούς τομέα. Η χωροταξική συγκέντρωση της βιομηχανίας στην περιοχή της πρωτεύουσας άρχισε από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εκβιομηχάνισης⁹. Οι λόγοι που οδήγησαν στη βιομηχανική αυτή συγκέντρωση ανάγονται τόσο στην τάση των επιχειρήσεων να εκμεταλλευθούν τις εξωτερικές οικονομίες, που δημιουργούσε η τεχνική / κοινωνική / οικονομική υποδομή που είχε αναπτυχθεί στο κέντρο όσο και στη μέχρι πριν λίγα χρόνια ανυπαρξία οποιασδήποτε περιφερειακής κρατικής πολιτικής. Έτσι, άρχισε ένας φαύλος κύκλος υπερ-συγκέντρωσης, όπου η συγκέντρωση του τριτογενούς τομέα (που προηγήθηκε ιστορικά) βοηθούσε άμεσα την αντίστοιχη συγκέντρωση του δευτερογενούς και οι δύο μαζί οδηγούσαν στη μαζική συγκέντρωση του πληθυσμού με τις γνωστές περιβαλλοντικές συνέπειες: νέφος, κυκλοφοριακό, οικοπεδοποίηση / εξαφάνιση πράσινου, κ.λπ.

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του ΟΟΣΑ¹⁰, 73% των βιομηχανικών μονάδων και 49% της δευτερογενούς απασχόλησης συγκεντρώνεται στην περιοχή της πρωτεύουσας. Ακόμα, περίπου το 40% της προστιθέμενης αξίας της «μείζονος βιομηχανίας» (πάνω από 10 άτομα) παράγεται στην περιοχή των Αθηνών¹¹. Τέλος,

σύμφωνα με την ίδια έρευνα του ΟΟΣΑ, 47% των ιδιωτικών επενδύσεων συγκεντρώνεται στην πρωτεύουσα¹². Αντίστροφα, τα σημαντικότερα «βιομηχανικά κέντρα» μετά την Αθήνα (θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο, Λάρισα, Βόλος, Καβάλα, Χανιά) δεν αύξησαν παρά ελάχιστα το ποσοστό τους στο σύνολο των βιομηχανικών μονάδων της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο¹³.

(γ) Συγκέντρωση των υπηρεσιών. Όπως σημειώσαμε, υπάρχουν σημαντικοί λόγοι που ευνοούν τη συγκέντρωση του τριτογενούς τομέα των εξαρτημένων χωρών στα λίγα αστικά κέντρα τους. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ότι από τους 210.000 πτυχιούχους που διέθετε η χώρα το 1971, οι 114.000 (δηλαδή το 54%) έμεναν στην Αθήνα. Δεν είναι, επομένως, περίεργο ότι, ενώ στην Αθήνα αντιστοιχεί ένας γιατρός σε 215 κατοίκους, στην υπόλοιπη Ελλάδα αντιστοιχεί ένας γιατρός σε 14.000 κατοίκους¹⁴.

(δ) Συγκέντρωση εισοδημάτων. Από όσα αναφέραμε είναι λογικό να περιμένει κανείς σημαντική συγκέντρωση εισοδημάτων στην πρωτεύουσα. Άλλωστε, τα υψηλότερα εισοδήματα λειτούργησαν ως βασικός πόλος έλξης του πληθυσμού που εγκατέλειπε την επαρχία στη μεταπολεμική περίοδο. Στην Αθήνα υπολογίζεται ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι σημαντικά μεγαλύτερο από το εθνικό μέσο (124%), ενώ σε 7 νομούς (που δεν περιλαμβάνουν μεγάλες πόλεις) το κατά κεφαλήν εισόδημα κυμαίνεται μεταξύ 56% και 85% του εθνικού μέσου¹⁵. Ειδικές έρευνες φανερώνουν ακόμα μεγαλύτερο βαθμό περιφερειακής ανισότητας. Ενώ το μέσο κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα υπολογίζεται το 1973 σε 1.230 δολάρια, σε μερικές αγροτικές περιοχές δεν ξεπερνούσε τα 360 δολάρια (λιγότερο από το 1/3 του εθνικού μέσου)¹⁶.

4. Εξάρτηση, τουρισμός και περιβάλλον

Ο τουρισμός μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα και αιτία μέσα στη διαδικασία εξάρτησης¹⁷, θα πρέπει, δηλαδή, να δούμε την ανάπτυξη του τουρισμού στα πλαίσια του τύπου ειδίκευσης που επιβάλλει ο διεθνής καταμερισμός εργασίας μέσω των μηχανισμών της αγοράς, της διαδικασίας δηλαδή ανταλλαγής προϊόντων / κίνησης κεφαλαίων.

Ο τύπος αυτός ειδίκευσης εκφράζεται με συγκεκριμένο τρόπο κατανομής επαγγελματικών καθηκόντων, που συνεπάγεται ότι καθήκοντα που απαιτούν υψηλότερο βαθμό δεξιοτεχνίας και κεφαλαιοποίησης διαφυλάσσονται για τις μητροπολιτικές χώρες, που χαρακτηρίζονται αντίστοιχα από ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, ενδογενή τεχνολογία, υψηλή παραγωγικότητα, σχετικά

ομοιόμορφα κατανεμημένη, και υψηλούς μισθούς. Αντίθετα, καθήκοντα που απαιτούν χαμηλότερο βαθμό δεξιοτεχνίας ή που εξαρτώνται από την ύπαρξη φυσικών πόρων (πρώτες ύλες για την ανάπτυξη μεταλλευτικών βιομηχανιών - στα πρώτα συνήθως στάδια επεξεργασίας - ή κλίμα για την ανάπτυξη τουρισμού) «προορίζονται» για τις εξαρτημένες χώρες, που χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό ανισομέρειας, μη ολοκληρωμένες οικονομικές δομές, εξαρτημένη τεχνολογία, χαμηλή παραγωγικότητα και χαμηλούς μισθούς, που αποτελούν και ένα από τα βασικά συγκριτικά πλεονεκτήματα τους.

Συγχρόνως, ο τουρισμός αποτελεί αιτία αύξησης του βαθμού εξάρτησης, τόσο άμεσα λόγω των επιπτώσεων που έχουν στο ισοζύγιο πληρωμών οι εισαγωγές για την εξυπηρέτηση της ίδιας της τουριστικής παραγωγικής δραστηριότητας, όσο και έμμεσα λόγω της δημιουργούμενης εξάρτησης της αναπτυξιακής διαδικασίας από τα έσοδα ενός ουσιαστικά αστάθμητου παράγοντα, ιδιαίτερα ευαίσθητου σε πολιτικές μεταβολές, φυσικά φαινόμενα, κ.λπ.

Επομένως, η τουριστική δραστηριότητα, από πηγή συμπληρωματικού εισοδήματος / συμπληρωματικής απασχόλησης που αποτελεί σε μια ολοκληρωμένη οικονομική δομή, καταντά πηγή αποκλειστικού εισοδήματος / απασχόλησης (συνήθως υπο-απασχόλησης) για σημαντικά τμήματα του ενεργού πληθυσμού για τα οποία η απασχόληση στους άλλους τομείς (πρωτογενή / δευτερογενή) είτε είναι αδύνατη είτε δεν μπορεί να εξασφαλίσει ανεκτό επίπεδο ζωής στα πλαίσια της εξαρτημένης ανάπτυξης.

Η εξάρτηση αυτή από τον τουρισμό μειώνει αντίστοιχα τους βαθμούς ελευθερίας στην άσκηση μιας αποτελεσματικής πολιτικής ελέγχου των περιβαλλοντικών επιπτώσεων που προκαλεί η τουριστική ανάπτυξη. Έτσι, δημιουργείται μια συνεχής αντίφαση μεταξύ των πιέσεων για μεγαλύτερη τουριστική επέκταση και της ανάγκης διατήρησης του φυσικού / ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, που αποτελεί άλλωστε τον ίδιο τον πόλο έλξης των τουριστών.

Στη χώρα μας, όπου ο τουρισμός, στο μακρο-οικονομικό επίπεδο, θεωρείται μεταπολεμικά μια από τις βασικές πηγές για την κάλυψη του ανοίγματος μεταξύ παραγωγικού δυναμικού της χώρας και κατανάλωσης¹⁸, οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης μόλις πρόσφατα άρχισαν να συνειδητοποιούνται ως πρόβλημα, και αυτό όχι άσχετα από τον κίνδυνο ανακοπής της τουριστικής επέκτασης εξαιτίας αυτών των επιπτώσεων¹⁹.

5. Εξάρτηση και πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος

Αλλά δεν είναι μόνο η συγκέντρωση στο Λεκανοπέδιο Αττικής και η συγκεκριμένη ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα που δημιουργούν περιβαλλοντικό πρόβλημα. Αν μια περιφερειακή πολιτική αποκέντρωσης πετυχαίνει να μεταφέρει μεταποιητικές κυρίως δραστηριότητες έξω από το κέντρο²⁰, τότε περιβαλλοντικά προβλήματα μπορεί να δημιουργηθούν στους καινούριους τόπους εγκατάστασης, ανεξάρτητα από το πρόβλημα συγκέντρωσης, εφόσον δε ληφθούν συγκεκριμένα μέτρα για τη μείωση της μόλυνσης. Το ερώτημα που γεννιέται είναι πόσο αποτελεσματική μπορεί να είναι μια πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος, τόσο γενικά, στα πλαίσια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όσο και ειδικά, σε σχέση με τη διαδικασία εξαρτημένης ανάπτυξης.

Θα πρέπει κατ' αρχήν να σημειώσουμε ότι το κοινωνικό «κόστος ευκαιρίας» ενός καθαρότερου περιβάλλοντος συνίσταται σε χαμηλότερη παραγωγικότητα, πληθωριστικές πιέσεις καθώς και μείωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τα προγράμματα για την προστασία του περιβάλλοντος, όταν είναι αποτελεσματικά στην πράξη, συνεπάγονται αυξημένο κόστος παραγωγής και υψηλότερες τιμές σε όλη την οικονομία.

Το αυξημένο αυτό κόστος παραγωγής προϋποθέτει ότι οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις δέχονται ή ανέχονται τους ελέγχους αυτών και περνούν το αυξημένο κόστος στους καταναλωτές με τη μορφή υψηλότερων τιμών. Το πρόβλημα, όμως, είναι ότι, και όταν ακόμα η επιχείρηση είναι ολιγοπωλιακή, οι υψηλότερες τιμές μπορεί να οδηγήσουν σε απώλεια πωλήσεων και κερδών. Το μέγεθος αυτής της απώλειας εξαρτάται από τη διαφορική επίπτωση των ελέγχων ανάλογα με τα «αποτελέσματα υποκατάστασης» (το βαθμό δηλαδή στον οποίο το προϊόν διαθέτει υποκατάστατα) και τις παραλλαγές των οικολογικών προγραμμάτων που εφαρμόζουν οι ανταγωνιστικές χώρες²¹.

Έτσι, όσο μεγαλύτερο είναι το έξοδο του ελέγχου της μόλυνσης, τόσο μεγαλύτερη είναι η αντίσταση της καπιταλιστικής επιχείρησης σε κρατικούς ελέγχους προστασίας του περιβάλλοντος. Ο λόγος, βέβαια, είναι ότι παρόμοιοι έλεγχοι δημιουργούν συγκριτικό μειονέκτημα σε σχέση με ανάλογες επιχειρήσεις που λειτουργούν υπό λιγότερο αυστηρούς ελέγχους προστασίας του περιβάλλοντος. Επομένως, μια επιχείρηση με στενά υποκατάστατα και υψηλά έξοδα ελέγχου της μόλυνσης θα προσπαθήσει να αντισταθεί σε κάθε ουσιαστική εφαρμογή τέτοιων ελέγχων. Και υπάρχουν πολλοί τρόποι αντίστασης, εκτός από τους φανερούς που

αναφέρονται στην άσκηση επιρροής στη νομοθετική / εκτελεστική εξουσία. Δεδομένου, δηλαδή, ότι από τη δραστηριότητα των επιχειρήσεων αυτών εξαρτάται η οικονομική ανάπτυξη και απασχόληση του πληθυσμού των περιοχών όπου βρίσκεται η μονάδα παραγωγής, είναι σχετικά εύκολη η δημιουργία κοινωνικών διλημάτων με τη μορφή «δουλειά ή μόλυνση», που δημιουργεί η απειλή του κλεισίματος ή της μεταφοράς ενός εργοστασίου που μολύνει το περιβάλλον. Η σύγκρουση μεταξύ απασχόλησης και οικολογίας πάντα ενυπάρχει στο καπιταλιστικό σύστημα και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο πίεσης κατά της αποτελεσματικής εφαρμογής ελέγχων.

Για τις εξαρτημένες χώρες, όπου βασικός στόχος αλλά και μέσο της αναπτυξιακής διαδικασίας είναι η προσέλκυση ξένου κεφαλαίου²², η αντίφαση γίνεται ακόμα εντονότερη και πολλές χώρες αναγκάζονται να υποκύπτουν σε υψηλότερο βαθμό μόλυνσης παρά να στρέψουν το ξένο κεφάλαιο σε άλλες χώρες. Η πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος είναι ακόμα λιγότερο αποτελεσματική στις εξαρτημένες, σε σχέση με τις μητροπολιτικές, χώρες. Μια λύση, φυσικά, θα ήταν το ίδιο το Κράτος να αναλάβει τα έξοδα του ελέγχου της μόλυνσης (μέσω επιχορηγήσεων, φορολογικών απαλλαγών, κ.λπ.). Μια τέτοια, όμως, λύση, που απλώς κοινωνικοποιεί το «πραγματικό» (σε όρους παραγωγικών πόρων) κόστος της προστασίας του περιβάλλοντος, είτε δεν είναι δυνατή (για τις οικονομικά ασθενέστερες εξαρτημένες χώρες) είτε δημιουργεί άλλες κοινωνικο-οικονομικές αντιφάσεις, λόγω της δημιουργούμενης ανάγκης μεγαλύτερης αύξησης των φορολογικών εσόδων και των επιπτώσεων στην κατανομή εισοδήματος.

6. Συμπεράσματα

Οι λύσεις στο πρόβλημα «περιβάλλον - ποιότητα ζωής», όπως προκύπτει από την ανάλυση, είναι άμεση συνάρτηση των κοινωνικών επιλογών που έχουμε να κάνουμε:

α) Επιλογών στο θέμα της ιεράρχησης των κοινωνικών στόχων. Το ερώτημα εδώ είναι πόση σημασία δίνουμε στη συνέχιση της ανάπτυξης εν γένει, σε σχέση με τη σημασία που δίνουμε στην ποιότητα ζωής και το περιβάλλον. Δεδομένου ότι «αποτελεσματική» προστασία του περιβάλλοντος συνεπάγεται ότι σημαντικό τμήμα των παραγωγικών πόρων (ενέργεια, κεφάλαιο, εργασία) θα πρέπει να στραφεί στην προσπάθεια αυτή, το *πραγματικό* κόστος παραγωγής γίνεται υψηλότερο και αυτό σημαίνει, αντίστροφα, λιγότερα αγαθά και χαμηλότερα πραγματικά εισοδήματα. Θα πρέπει, δηλαδή, να γίνει συνειδητό ότι ποσοτική ανάπτυξη και

ποιοτική βελτίωση ζωής είναι μεταβλητές που βρίσκονται σε αντίστροφη σχέση συνάρτησης. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι το οικολογικό πρόβλημα είναι απλώς θέμα ποσοτικό, δηλαδή θέμα μείωσης του ποσοστού ανάπτυξης. Είναι ακόμα, πρωταρχικά, θέμα διαρθρωτικό, δηλαδή θέμα ριζικής αποκέντρωσης της κοινωνικής / οικονομικής δραστηριότητας και δημιουργίας μιας πραγματικά περιφερειακής έννοιας κοινωνικής οργάνωσης.

β) Επιλογών στο θέμα του είδους της ανάπτυξης. Δεδομένης της σχέσης συνάρτησης μεταξύ εξαρτημένης ανάπτυξης και περιβαλλοντικών επιπτώσεων, ο αυτοκαθορισμός, τόσο στο τοπικό όσο και στο εθνικό επίπεδο, αποτελεί την αναγκαία συνθήκη στην προσπάθεια εναρμόνισης Ανθρώπου και Φύσης.

Το τι είδους κοινωνικές επιλογές θα γίνουν τελικά είναι συνάρτηση της συνειδητοποίησης του περιβαλλοντικού προβλήματος και των αιτίων του. Γι' αυτό και η ανάπτυξη ενός μαζικού αυτόνομου οικολογικού κινήματος είναι κρίσιμη σήμερα. Τονίζουμε την ανάγκη της αυτονομίας ενός τέτοιου κινήματος, γιατί στο βαθμό που το κίνημα αυτό θα ήταν εξαρτημένο από πολιτικά κόμματα, οσοδήποτε «προοδευτικά» κι αν είναι αυτά, θα περιοριζόταν ο βαθμός ελευθερίας στη δράση του και, αντίστοιχα, η δυνατότητα αποτελεσματικής παρέμβασης.

Ένα μαζικό και αυτόνομο οικολογικό κίνημα στη χώρα μας θα μπορούσε να πιέσει:

- Βραχυπρόθεσμα, για τη λήψη δραστικών μέτρων περιορισμού της μόλυνσης (φίλτρα, μεταφορά οχημάτων εργοστασίων, κ.λπ.). Το κόστος, όμως, της επιχείρησης αυτής δε θα πρέπει να αφεθεί να πληρωθεί, όπως γίνεται συνήθως, από τις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις, μέσω υψηλότερων τιμών / έμμεσων φόρων. Μια πολιτική αυστηρού ελέγχου των τιμών, που θα συνδυάζεται με ένα έκτακτο περιβαλλοντικό, άκρως προοδευτικό, φόρο εισοδήματος / φόρο ακίνητης περιουσίας / φόρο επί των εταιρικών κερδών, ίσως να αποτελούσε την προτιμότερη λύση.

- Μακροπρόθεσμα, η πίεση θα έπρεπε να στρεφόταν προς τη ριζική αποκέντρωση και τη δημιουργία μιας πραγματικά περιφερειακής και αυτόνομης κοινωνικής οργάνωσης, τέτοιου μεγέθους που όχι μόνο θα επέτρεπε την εφαρμογή οικολογικών αρχών στη χρήση γης (αστικής και μη), στην παραγωγή και στην κατανάλωση ενέργειας²³ αλλά και θα έκανε δυνατό τον αυτοκαθορισμό των κοινωνικών ατόμων σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής τους. Λύση που, σε τελική ανάλυση, θα ανέτρεπε την κυριαρχία Ανθρώπου στον Άνθρωπο, μια κυριαρχία που, ιστορικά, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την αντίστοιχη κυριαρχία Ανθρώπου στη Φύση και την καταστροφή του περιβάλλοντος.

Σημειώσεις

1. Κ. Καστοριάδη, *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, Ράππας, 1981.
2. Βλ. χα έργα του J.K. Galbraith και κυρίως *The New Industrial State*, Pelikan, 1967, για μια εξήγηση του πώς η ανάπτυξη αποτελεί βασικό στόχο, τόσο στο μακρο-οικονομικό όσο και στο μικρο-οικονομικό επίπεδο της ατομικής καπιταλιστικής επιχείρησης. Για τα μετα-καπιταλιστικά κράτη, βλ. Κ. Καστοριάδη, *Η γραφειοκρατική κοινωνία*, Βέργος, 1977. Βλ., ακόμα, *Από την Οικολογία στην αυτονομία*, του ίδιου, Ράππας, 1981.
3. Βλ. για συζήτηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της ανάπτυξης στα μετα-καπιταλιστικά κράτη, Η. Sherman, *Radical Political Economy Capitalism and Socialism from a Marxist-humanist Perspective*, Basic Books, 1972.
4. Η διαδικασία αυτή έχει αναλυθεί επαρκώς στη σχετική βιβλιογραφία, τόσο από τη μαρξιστική μεριά όσο και από την ορθόδοξη ρεφορμιστική (βλ. Καστοριάδης, *op. cit.* και J.K. Galbraith, *op. cit.*).
5. Η. Read, «The Philosophy of Anarchism*», στο *Anarchy and Order*, Beacon, 1971.
6. Η διαφορά, δηλαδή, στην αναπτυξιακή διαδικασία των εξαρτημένων χωρών σε σχέση με αυτή των μητροπολιτικών δεν είναι διαφορά βαθμού, όπως υποθέτει η ορθόδοξη νεο-κλασική θεωρία (βλ., λ.χ., Rostow, *The Stages of Economic Growth*) ή οι ορθόδοξες μαρξιστικές προσεγγίσεις (βλ., για παράδειγμα, G. Kay, *Development and Underdevelopment, a Marxist Analysis*, 1975) που βλέπουν το πρόβλημα της «υπανάπτυξης», σε τελική ανάλυση, ως μεταβατικό και ποσοτικό.
7. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη απορροφητικότητα εργασίας στη μεταπολεμική περίοδο ήταν οι κατασκευές και ο τριτογενής και ότι η περιφερειακή ανάπτυξη και των δύο αυτών κλάδων αναφερόταν βασικά στην περιοχή του Λεκανοπεδίου Αττικής.
8. *Προσωρινά αποτελέσματα γενικής απογραφής 1981*, ΕΣΥΕ 1982. Η συγκέντρωση αυτή, που είναι η μεγαλύτερη στη Δυτική Ευρώπη (βλ. J. Gaspar, «Urbanization» στο βιβλίο *Southern Europe Transformed* του A. Williams (ed.), Harper, 1984) είναι φυσικά συνέπεια του γεγονότος ότι ο πληθυσμός της Αθήνας αυξήθηκε κατά 63,4% στην περίοδο 1961-81, ο πληθυσμός της Θεσ/κης αυξήθηκε κατά 60,1% και ο πληθυσμός ολόκληρης της Ελλάδας αυξήθηκε μόνο κατά 16,1% την ίδια περίοδο!
9. Το 1917 ο νομός Αττικο-βοιωτίας είχε το 62% του συνόλου εγκαταστάσεων και απασχολούσε το 47% του συνόλου εργατών. Βλ. Ξ. Σκαρπιά-Χόβελ, «Η βιομηχανία στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, Δεκέμβριος 1979.
10. Βλ. OECD, *Regional Problems and Policy in Greece*, Paris, 1981.
11. Βλ. *Στατιστική έρευνα βιομηχανίας του 1977*, ΕΣΥΕ, 1982. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, στην περιοχή της πρωτεύουσας συγκεντρώνεται το 49% των βιομηχανικών μονάδων της μείζονος βιομηχανίας (πάνω από 10 άτομα), οι οποίες απασχολούν το 45% της συνολικής βιομηχανικής εργασίας.
12. OECD, *op. cit.*

13. Από 13% σε 15% στην περίοδο 1958-73. Σημειωτέον ότι τα λεγόμενα «βιομηχανικά κέντρα» είναι στην πραγματικότητα πόλεις κυριαρχούμενες από 1-2 μεγάλες βιομηχανίες, όπως δείχνουν οι στατιστικές για τη συγκέντρωση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στις πόλεις αυτές. Βλ. Α. Βασενχόβεν, «Πόλοι ανάπτυξης και η πολιτική των "αντιπάλων" πόλεων», *Οικονομία και Κοινωνία*, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1979.

14. OECD, *op. cit.*

15. *Ibid.*

16. Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, *Μελέτη οικονομικής αναπτύξεως περιοχής νομού Ευρυτανίας*, Αθήνα, 1973.

17. Βλ. Π. Κομίλη, «Η ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, Ιούνιος 1981.

18. Η εισροή τουριστικού συναλλάγματος στη 15ετία 1961-76 δεκαπενταπλασιάστηκε, βοηθώντας στην κάλυψη μεγαλύτερου μέρους των συνεχώς αυξανόμενων εισαγωγών: το 1962 το τουριστικό συνάλλαγμα κάλυπτε το 12% των εμπορευματικών εισαγωγών, ενώ το 1977 κάλυπτε το 15%. Εν τούτοις, η διόγκωση των εισαγωγών τα τελευταία χρόνια ήταν τέτοια, ώστε, παρά το ότι το τουριστικό συνάλλαγμα σχεδόν διπλασιάστηκε στην περίοδο 1977-81, δεν καλύπτει πια περισσότερο από 13% των εισαγωγών (στοιχεία υπολογισθέντα βάσει του Μηνιαίου Δελτίου της Τράπεζας της Ελλάδος).

19. Όπως παρατηρεί πρόσφατη μελέτη, ο τουρισμός δε βοηθά μόνο το ισοζύγιο πληρωμών (δημιουργώντας βέβαια αντίστοιχη εξάρτηση από το κέντρο, ιδιαίτερα σε χώρες με μικρή εσωτερική αγορά) αλλά αποτελεί συγχρόνως και τη γενεσιουργό αιτία πολιτιστικών συγκρούσεων, μόλυνσης του περιβάλλοντος, εποχιακής (υπο)απασχόλησης, έτσι που η πραγματική του συνεισφορά στην ανάπτυξη μιας χώρας να είναι τουλάχιστον αμφισβητήσιμη. Βλ. E. de Kadt, *Tourism: Passport to Development?*, Oxford, 1979. Πρέπει, ακόμα, να σημειώσουμε ότι η ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα συνέβαλε σημαντικά στη διόγκωση του υπερτροφικού τριτογενούς τομέα, οδηγώντας σε αποβιομηχάνιση, πριν ακόμα πετύχει η χώρα τη βιομηχανική της «απογείωση», σε πλήρη αντίθεση με τη σημερινή αποβιομηχάνιση των μητροπολιτικών χωρών που αναφέραμε (βλ. σημ. 7).

20. Και αυτό είναι ένα μεγάλο «αν». Συνήθως, περιφερειακές πολιτικές κινήτρων πετυχαίνουν απλώς να επιχορηγούν επιχειρήσεις που έτσι κι αλλιώς θα τοποθετούσαν τη μονάδα παραγωγής τους έξω από το κέντρο. Βλ. W.W. Goldsmith, «Marxism and Regional Policy», *URPE Review*, τόμος 10, αρ. 3, φθινόπωρο 1978.

21. Βλ. E. Chester, «Ecological Conflicts», *URPE Review*, τόμος 4, αρ. 2, καλοκαίρι 1972.

22. Χαρακτηριστικά, το μεταπολιτευτικό νομικό καθεστώς ρητά προβλέπει μέσα στους στόχους ίδρυσης βιομηχανικών περιοχών (ΒΙΠΕ) τόσο τον έλεγχο μόλυνσης του περιβάλλοντος όσο και την προσέλκυση ξένων επενδύσεων!

23. Βλ. για συζήτηση για το θέμα αυτό, M. Bookchin, «Ecology and Revolutionary Thought» στο βιβλίο *Post-scarcity Anarchism* του ίδιου, London, 1971, σελ. 55-83.